

Бондарєва Марія Володимирівна

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри нотаріального та виконавчого процесу і адвокатури
юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Види і підстави спадкування: теорія і нотаріальна практика

«Вопрос о судьбе имущества после смерти его субъекта-хозяина имеет огромное как личное, так и общественное значение»

И.А. Покровский. Основные проблемы гражданского права. Классика российской цивилистики. – М., 2003. – С. 294.

Постановка проблеми.Питання визначення видів спадкування залишається одним з найбільш дискусійних в науці. Авторами пропонуються різні підходи до розуміння термінологічних формулювань «вид спадкування», «порядок спадкування», «підстава спадкування» [1, с. 104], «порядок визначення спадкоємців» [2, с. 14] тощо. Не менш важливим видається це питання і для нотаріальної практики. Адже, «говорячи про спадкування законом і спадкування за заповітом, слід завжди пам'ятати, що цей поділ має значення тільки в площині закликання даної особи в якості спадкоємця» [3, с. 56].

Теоретичною базою даного дослідження стали праці таких вітчизняних і закордонних цивілістів та процесуалістів як Е.В.Васьковський, Д.І. Мейєр, К.П.Победоносцев, І.А.Покровський, В.И.Синайський, М.І.Брагінський, В.В.Вітрянський, П.С.Нікітюк, О.С.Йоффе, К.С.Юдельсон, В.В.Васильченко, Заіка Ю.О., С.Я.Фурса, Є.І.Фурса. Серед авторів робіт, пов'язаних з темою даного дослідження, слід відмітити С.Г.Пасічник, Л.К.Радзієвську, Р.А.Ханнанова та інших.

Виклад основного матеріалу.Статтею 1217 «Види спадкування» Цивільного кодексу України (далі – ЦК) формалізовані два **види** спадкування, яке «здійснюється за заповітом **або** за законом». З назви наведеної статті робимо висновок про наявність двох *видів, а іншими словамиваріантів правової регламентації відносин спадкування, в основі яких наявність (відсутність, правомірність, зміст) акту волевиявлення спадкодавця, спрямованого на розпорядження власним майном на випадок смерті, – заповіту.*Обидва види (варіанти правової регламентації) переходу спадщини реалізуються в контексті загальної системи правил про спадкове наступництво, не суперечать один одному, проте конкурують між собою, з відданням

© Бондарєва М.В.

пріоритету спадкуванню за заповітом. Слід зазначити, що спадкування за законом в більшості правопорядків відноситься до найбільш розповсюджених підстав переходу майна спадкодавця до його правонаступників, і складає в різних країнах від 70 до 90 % всіх випадків спадкового наступництва [4, с. 8].

Вибір відповідної **підстави спадкування** *визначається юридичним фактами, які існують ще до виникнення спадкового правовідношення*. Існування заповіту створює попередню можливість виникнення правовідношення, заснованого на волевиявленні померлого (спадкування за заповітом). В свою чергу, виникнення правовідношення, заснованого на зв'язках, передбачених законом обумовлює спадкування за законом [5, с. 108]. Підстава спадкування формується і завершується як юридичний склад у відношенні кожного конкретного спадкодавця і кожного конкретного спадкоємця. Тому *підстава спадкування* розглядається нами як *сукупність юридичних фактів, що існують до виникнення спадкового правовідношення, виступають в якості передумов такого правовідношення, трансформуються у його елементи після виникнення спадкового правовідношення.*Спадкування за заповітом має місце тільки за умови наявності заповіту. Спадкування за законом – як в разі наявності заповіту (якщо заповітом не охоплюється все спадкове майно, заповіт визнано недійсним повністю або частково, відмова спадкоємців за заповітом від права на спадкування тощо), так і за умови, якщо заповіт взагалі не складався.

Підстава спадкування, в свою чергу, визначає **порядок спадкування**, тобто правила конкретизації кола спадкоємців, обсягу їх прав та обов'язків, особливості нотаріальної процедури оформлення спадкових прав.

Слід відмітити, що в цивілістичній літературі проблема співвідношення термінологічних формулювань «підстава», «вид», «порядок» спадкування досі остаточно не вирішена [6, с. 9]. В контексті загального визнання двох основних видів спадкування пропонується також виділяти «змішане спадкування»у випадках не охоплення заповітом всієї спадщини [7, с. 200]. Деякі автори пропонують вважати самостійними підставами спадкування наступництво відумерлої спадщини, спадкування обов'язковими спадкоємцями, спадкування внаслідок шлюбу, споріднення, утримання, спадкування внаслідок спрямованої відмови від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця; в порядку спадкової трансмісії, в результаті відкриття спадщини. Останні два варіанти знайшли закріплення, наприклад, в якості підстав спадкування поряд із традиційними «за законом» і «за заповітом» пунктом 2 статті 1152 ЦК Російської Федерації (далі – ЦК РФ) и пунктом 3 статті 1158 ЦК РФ.

© Бондарєва М.В.

Найбільш радикальним видається підхід авторів, що пропонують відійти від звичних спадкування за законом і за заповітом, замінивши їх на «спадкування за заповітом» і «спадкування без заповіту» [8, с. 15].

Якщо останняточка зору в цілому не викликає заперечень, то погодитися з безпідставним розширенням кола видів і підстав спадкування важко. Перш за все, автори допускають підміну понять «вид спадкування» як варіант правової регламентації, сукупність правових норм, і «підстава спадкування» як юридичний склад, сукупність юридичних фактів. Можна також зазначити, що і спадкування за правом на обов'язкову частку, і спадкування в порядку спадкової трансмісії, і спадкування за правом представлення є специфічними порядками спадкування, які реалізуються у зв'язку із наявністю певних юридичних фактів в контексті відповідного загального виду спадкування.Так, право на прийняття спадщини в порядку спадкової трансмісії є самостійним суб'єктивним цивільним правом, яке реалізується трансмісаром(спадкоємцем, до якого переходить право на спадкування) автономно, незалежно від процесу спадкування майна трансмітента (спадкоємця, який помер, не встигнувши прийняти спадщину), адже не входить до складу його спадщини. Подібним чином – негативно - можна розв'язати і проблему можливості переходу права на прийняття спадщини від трансмісара до його вже спадкоємців.

В світлі існуючого підходу до поділу спадкування на два види поступово сформувався і підхід до документального оформлення спадкових прав. Так, наказом Міністерства юстиції України від 22.12.2010 р. № 3253/5 «Про затвердження Правил ведення нотаріального діловодства» передбачено видачу *свідоцтв про право на спадщину за законом* за Формою № 9 «Свідоцтво про право на спадщину на обов'язкову частку щодо нерухомого майна, у разі якщо частка у спадщині спадкоємця за заповітом залишилась відкритою».Так само свідоцтвами про право на спадщину за законом оформлюються спадкові права осіб, що спадкують за правом представлення (Форма № 4) і в порядку спадкової трансмісії (Форма № 5). Іншими словами, кожний з названих специфічних *порядків* спадкуванняреалізується в контексті основної *виду* спадкування – за законом.

Аналіз статті 1217 ЦК, згідно з якою «спадкування здійснюється за заповітом **або**за законом», дозволяє звернути увагу ще на один момент. Альтернативність кожного з названих видів спадкування підкреслюється використанням сполучника «або». Наприклад, стаття 1111 ЦК РФ носить назву «Підстави спадкування» і визначає, що «спадкування здійснюється за заповітом **і** за законом». Не викликає сумнівів можливість одночасного спадкування особою за двома підставами спадкування одночасно (заповіт складено на частину майна, спадкоємець за заповітом є одночасно обов'язковим спадкоємцем, спадкодавцем було складено два

заповіти на різне майно на користь одного і того ж спадкоємця та ін.). Тому варіант викладення змісту статті 1217 ЦК з використанням сполучника «і» видається більш вдалим.

Закликаннядо спадкування, очевидно, може розглядатися як *завершення юридичного складу, внаслідок чого у особи виникає право на спадкування*. В деяких випадках закликання до спадкування здійснюється внаслідок самого факту смерті спадкодавця і, відповідно відкриття спадщини. В інших – за наявності ще і додаткових обставин, як то спадкова трансмісія, субституція, відпадіння від спадкування всіх спадкоємців поточної черги. Отжена практиці можуть реалізовуватися різні варіанти підстав і порядків спадкування, в зв'язкучим привертають увагу наступні питання. Якщо спадкування здійснюється за декількома дійсними заповітами (в тому числі секретним, з умовою, спільним заповітом подружжя), що стосуються різного майна, проте складені на користь одного і того ж спадкоємця, порядок закликання такого спадкоємця до спадкування, порядок прийняття ним спадщини або відмови від неї може ускладнюватися за рахунок особливостей нотаріальної процедури.Так, в заявах про прийняття спадщин або про відмову від прийняття спадщини слід, очевидно, вказувати на факт прийняття/відмови саме за всіма заповітами.

Проблемними видаються і випадки спадкування особою, що має право на обов'язкову частку у спадщині, якщо вона одночасно є спадкоємцем за заповітом. Яким чином спадкує особа, що має право на обов'язкову частку у спадщині, якщо вона одночасно є спадкоємцем за законом? Чи може така особа відмовитися від прийняття права на обов'язкову частку і прийняти частку за законом?

Що ж стосується відповідей на поставлені вище питання, то слід, як думається, враховувати два моменти. По-перше, принцип універсальності спадкового наступництва: прийняття частини спадщини означає прийняття її в цілому, а відмова від прийняття частини спадщини рівноцінно відмові від прийняття всієї спадщини. По-друге, автономність обох видів спадкування. Вразі одночасного закликання до спадкування особи *за різними підставами*згідно з частиною 5 статті 1275 ЦК «відмова спадкоємця за заповітом від прийняття спадщини не позбавляє його права на спадкування за законом». Це означає, що зміст волевиявлення спадкоємця в заяві про розпорядження правом на прийняття спадщини має бути висловлений максимально чітко, ясно і повно. Думаємо, що виходячи із загального розуміння автономності обох видів спадкування, кожний з них може реалізовуватися самостійно, без зв'язку і взаємозалежності від іншого. Тому і відмова спадкоємця за законом не позбавляє цю особу можливості спадкувати за заповітом.

Пунктом 4.3. Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтва про право на спадщину, свідоцтв про право власності на частку у спальному майні подружжя, схвалені рішенням Науково-методичної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України 29.01.2009 р. визначена можливість подання обов'язковим спадкоємцем «*заяви про те, що вимоги статті 1241 ЦК йому роз'яснено і на одержання свідоцтва про право на спадщину на обов'язкову частку він не претендує,* так як його частка у спадщині забезпечена за рахунок іншого спадкового майна. У такому випадку спадкоємець має право одержати свідоцтво про право на спадщину за законом або за заповітом на заповідане йому майно і не одержувати свідоцтво про право на спадщину на обов'язкову частку». Сумнівним видається правове значення заяви подібного змісту: звернення за видачею свідоцтва є *правом* особи і не тягне за собою відмови від самого права на обов'язкову частку у спадщині. В свою чергу, обов'язковий спадкоємець не може бути позбавлений права на відмову від прийняття спадщині, оскільки, як було обґрунтоване вище, здійснює це право в межах спадкування за законом в порядку статті 1273 ЦК.Таким чином, відмова обов'язкового спадкоємця від прийняття обов'язкової частки означає, на нашу думку, відмову від прийняття спадщини за законом в цілому. А відмова спадкоємця за заповітом – залишення можливості для такого спадкоємця спадкувати за правом на обов'язкову частку і за законом.

Висновки з проведеного дослідження. Складність спадкових правовідносин, багатоетапність нотаріального провадження, що здійснюється у зв'язку з реалізацією цього комплексу правовідносин матеріального і процесуального характеру,великі складнощі у процедурі обчислення обов'язкової частки у тих випадках, коли одна і та ж особа мають право спадкувати за декількома підставами спадкування одночасно. Практична реалізаціярізних варіантів підстав і порядків спадкування залишаються дискусійними, неоднозначними і потребують визначеності на рівні нотаріальної і судової практики.

Використані джерела:

1.Васильченко В.В. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про спадкування.- Х.: «Одісей».- 2007.- 480 с.

2. Ю.О. Заіка, І.В. Спасибо-Фатеєва. Коментар до статті 1217 ЦК України. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. - Т.12: Спадкове право/ За ред. проф. І.В.Спасибо-Фатеєвої. - Серія «Коментарі та аналітика».- Х.: ФО-П Колісник А.А., 2009.- 544 с.

3.Серебровский В.И. Избраные труды по наследственному и страховому праву. Изд. 2-е, испр. М.: «Статут», 2003. - 558 с.

© Бондарєва М.В.

4. Шилохвост О.Ю. Наследование по закону в российскомгражданском праве.- М.: Норма, 2006.- 272 с.

5. Гонгало Ю.Б. Юридические факты в наследственном праве России и Франции: Сравнительно-правовое исследование.- М.: Статут, 2010.- 310 с.

6. Спадкування за законодавством України. Коментар. Судова практика. - К.: Юрінком інтер, 2008.- 336 с.

7. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд: Наук.- практ. посіб./ За заг. ред. С.Я. Фурси. - К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2007.- 1216 с.

8. Колесникова Е.В.Проблемные вопросы, возникающие в нотариальной практике при определении оснований наследования // Нотариальный вестник.- 2010.- № 3.

Стаття присвячена аналізу проблемних питань оформлення спадкових прав, визначення виду і підстав спадкування

***Ключові слова**: спадкування, види спадкування, підстава спадкування, свідоцтво про право на спадщину*

Статья посвящена анализу проблемных вопросов оформления наследственных прав, определения вида и порядка наследования.

***Ключевые слова**: наследование, виды наследования, основания наследования, свидетельство о праве на наследство*

The article reveals the problematic aspects of some controversial issues related to registration of inheritance rights, definition of the type and order of inheritance.

***Keywords**: inheritance, types of inheritance, inheritance patterns, certificate of inheritance*

© Бондарєва М.В.